International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(5): 181-187

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(5): 181-187
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 09-07-2019
Accepted: 13-08-2019

Uday Shankar Khatua
Assistant Professor (Wbes),
Dept. of Sanskrit, Nayagram
Pandit Raghunath Murmu Govt.
College, Baligeria, Jhargram,
West Bengal, India

Corresponding Author:
Uday Shankar Khatua
Assistant Professor (Wbes),
Dept. of Sanskrit, Nayagram
Pandit Raghunath Murmu Govt.
College, Baligeria, Jhargram,
West Bengal, India

कारकसामान्यलक्षणसमीक्षा

Uday Shankar Khatua

सारसंक्षेपः

'कारके' इति सूत्रमादाय बहुभिः व्याख्यतृभिः या व्याख्याः प्रस्तुताः तासु मतानैक्यं विराजते। केषाञ्चन नये क्रियान्वयित्वं हि कारकत्वं, केषाञ्चन च नये क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वम्। किं बहुना नैयायिकैरपि कारकलक्षणं किं भवेदिति विषये बह्वी चर्चा विहिता । नैयायिक-वैयाकरणयोः कारकलक्षणमादाय विवादोऽपि दृश्यते। पाणिनिना तु स्वयं कारकलक्षणं न लिखितम् । परन्तु तन्निर्मितं सूत्रमेव वैयाकरणोक्तलक्षणानां मूलम्। अस्मिन् पत्रे तु कारके इति संक्षिप्तसूत्रेण कथम् व्याख्याकृद्भिः निगदितानि लक्षणानि निर्मीयते, वैयाकरण-नैयायिकयोः विवादस्य निष्पत्तिरपि विधीयते ।

सारात्सारः कारकशब्दनिर्वचनं, कारकलक्षणनिर्माणं, कारकलक्षणपरीक्षा

प्रस्तावना

वैयाकरणमूर्धन्यभूतेन महामुनिना पाणिनिना 'कारके' इति सूत्रमष्टाध्याय्यामधिकारत्वेन पठितम् । यद्यपि इदमधिकारसूत्रमिति तेन न लिखितं, तथापि स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् व्याख्याकृद्भिः अधिकारत्वेनैव व्याख्यातम्। सूत्रमिदं संक्षिप्तमपि अर्थप्राचुर्यं वहति । अधिकारत्वात् तत्परवर्तिषु सूत्रेषु विभक्तिविपरिणामेन अनुवर्तते। सूत्रमिदमादाय बहुभिर्व्याख्याकृद्भिः विस्तृतमालोचनं विहितम् । महाभाष्ये पतञ्जलिना अस्य सूत्रस्य या व्याख्या विहिता, सैव तत्परवर्तिनां वैयाकरणानां व्याख्यासमूहजननी। अतः सूत्रस्यास्य निगूडार्थानुसन्धानमादौ भाष्यामनुसृत्य विधीयते । भाष्यकारनये कारकमित्येका महासंज्ञा । यद्यपि संज्ञाया भाव्यमानत्वेन प्रथमयैव वक्तुमुचितं तथापि सप्तम्या निर्देशः नायुक्तः। अत्र प्रथमायाः स्थाने सप्तमी विहिता । न च नियमस्यास्य वेदे एव दर्शनात् अष्टाध्याय्यां प्रयोगः भ्रान्त इति शङ्क्यः, सूत्राणां पाणिनिप्रणीतत्वेन, पाणिनेश्च आर्षत्वेन प्रसिद्धेः, वेदवद् व्यवहारात् –"छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति" इति प्रमाणाच्च । महासंज्ञा तु उद्देश्यविशेषसिद्धये एव क्रियते । विषयेऽस्मिन् भाष्यकृतोक्तम्- "कारके इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्या संज्ञाया करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोती' ति" [१] इति ।

अतो महासंज्ञया यथा संक्षेपेण विवक्षितार्थं प्रतिपाद्यते तथैव अन्वर्थसंज्ञाज्ञानमपि भवति । अन्वर्थसंज्ञा नाम यस्यां संज्ञायां संज्ञाघटकीभूतपदानां प्रकृति-प्रत्ययादिविश्लेषणेन अर्थविशेषो लभ्यते । तस्मादुक्तं कैयटेन –“महासंज्ञा उपस्थितक्रियानिर्वतकत्वरूपः” [२] इति । अत्रेदं ज्ञेयं यत् संज्ञायाः पक्षद्वयं स्तः- रूढो यौगिकश्च । यथा रामशब्दो रूढ्या ‘दशरथस्यापत्यं पुमान्’ इत्येवमर्थं प्रकाशयति । यौगिकेन तु ‘रमन्ते योगिनोऽस्मिन्’ इत्येवं रूपोऽर्थः प्राप्यते । कारकमिति संज्ञापदमन्वर्थकम्, अर्थाद् यौगिकम् । कारकशब्दस्य प्रकृतिस्तु ‘कृ’ इति धातुः। प्रत्ययस्तु ‘ण्वुल्’ इति । ‘डुकृञ् करणे’ इति धातुपाठात् कृ-धातुः करणार्थः। ण्वुल्-प्रत्ययः कर्तरि विधीयते । एतेन करोतीत्यर्थः लभ्यते । किं करोति इत्याकांक्षायां क्रियामिति प्राप्यते । अतः करोति क्रियां निष्पादयति इति कारकमिति सिद्ध्यति । क्रियासम्पादनाय तु कस्यचिच्चेतनस्य आवश्यकता वर्तते । स एव कर्तृपदवाच्यः। एतेन क्रियानिष्पत्तेः कर्तार एव कारकपदवाच्याः । ननु कारकपदं कर्त्रर्थकं चेत्, कारके सूत्रस्य अधिकारत्वेन अपादानादिषु व्याप्तत्वात् अपादानादीनां कतृत्वं दुर्बारं स्यादित्यभिप्रेत्य भाष्यकृतोक्तं – “अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कतृशब्दानुपपत्तिः” [३] इति । विषयेऽस्मिन् वक्तव्यं यदपादानादीनां कर्तृभावः सिद्ध एव । कथमिति चेदुत्तरितं भाष्ये –“प्रति कारकं क्रियाभेदात् पचादीनाम्” [४] इति । प्रदीपकृता अपि उक्तं – “करोतीति कारकमिति यदाश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञा प्राप्नोति, न तु कपणादीनां कर्तृपरतन्त्राणामि” ति[५] । वस्तुत एका क्रिया अनेकावान्तरव्यापारसमन्विता । तदुक्तं –

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ।।[६] इति ।

तस्याः समूहरूपायाः क्रियायाः सिद्ध्यर्थं सर्वाण्येव कारकाणि सहायकानि । प्रत्येकक्रियायाः सिद्ध्यर्थं समेषां कारकाणां कर्तृत्वं विद्यते एव, क्रियासिद्धौ उपकारकत्वात् । तदुक्तं –

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः।।[७] इति ।[1]

स्वव्यापारानुष्ठाने सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात् कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिर्वर्तनात् पारतन्त्र्यावस्थायामपि अनिर्वृत्तं कारकत्वम् । यथा सन्तानोत्पत्तौ मातापित्रोरुभयोरपि सत्त्वेऽपि कर्तृत्वे भेदविवक्षया तु मातुः कदाचित्कर्तृत्वं कदाचिच्चापादानत्वं, कदाचिद्वाधिकरणत्वम् । तथाह्युक्तं –

पुत्रस्य जन्मनि यथा पित्रोः कर्तृत्वमुच्यते ।
अयमस्यामियं तस्मादिति भेदो विवक्षया ।।[८] इति ।

वस्तुतः प्रधानीभूतक्रियायाः सम्पादकस्यैव कारकत्वम् । अत उक्तं नागेशेन- “सर्वकारकाणां धात्वर्थेऽन्वयः” इति । अपि चोक्तं - “सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया, ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षायां तु करणत्वादिरूपम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविवक्षायां तु अयमस्यामियमस्माज्जनयति इत्यधिकरणत्वमपादानत्वञ्च व्यवतिष्ठते” [९] इति ।

अतःकारकपदस्य कर्तृत्वरूपार्थः सिद्ध एव । महाभाष्यकारस्तु कारके सूत्रस्य व्याख्यायाः समाप्तौ कारकशब्दस्य क्रियाशब्दपरत्वं सिद्धान्तितम् – “अथवा यावद्ब्रूयात् क्रियायामिति । एवञ्च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति” [१०] इति । कैयटेनास्य व्याख्यायामुक्तं – “क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति”[११] इति । क्रियायामित्यत्र क्रियाशब्दोत्तरसप्तम्या अर्थः विषयः । विषयत्वं नाम जनकत्वम् । अतः क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति फलितोऽर्थः। वृहच्छब्देन्दुशेखरेऽपि प्रदीपकारस्य समर्थनं दृश्यते – “करोति कर्तृ-कर्म-व्यपदेशान् इति व्युत्पत्त्या कारकशब्दः क्रियापरः तेन क्रियायामित्यर्थः”[१२] इति । शेखरकारोऽपि भाष्यवचनतात्पर्यं प्रकाशयोक्तं – “कारकं क्रियाजनकत्वं, भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयति इति व्युत्पत्तिदर्शनात् ...अत एव एषां क्रियायामेवान्वयः, क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रिया इत्याकांक्षोदयेन क्रियाया जनकाकांक्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात्”[१३] । इति । एतेन कारकं क्रियान्वयि इत्यपि

[५] म.भा.- १.४.२३ (प्रदीपटीकायां)

[७] वा.प. साधनसमुद्देशः-१८

[९] लघुमञ्जुषायां

[१०] म . भा – १.४.२३ प्रदीपटीकायां

[११] म . भा – १.४.२३ प्रदीपटीकायां

[१२] बृ.शे, कारकप्रकरणे

[१३] ल.शे, कारकप्रकरणे

स्थितम् । अन्वयश्च जन्यजनकभावघटितक्रियाकारकभावसम्बन्धेन । भाष्यकृतापि कारकस्य क्रियाजनकत्वं क्रियानिर्वर्तकत्वं वा सिद्धान्तितम् – "एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते । तस्या निर्वर्तकं कारकम्"[१४] । इति । अत एव क्रियाजनकत्वम्, क्रियानिर्वर्रतकत्वं क्रियान्वयित्वं वा कारकत्वम् इति भाष्यानुसारिकारकलक्षणम् ।

कशिकाकारनये कारकशब्दो निमित्तार्थकः । तथाहि तेन 'कारके' इति सूत्रस्य वृत्तावुक्तं – "कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरिति अर्थान्तरम् । कस्य हेतुः? क्रियायाः"[१५] । इति । तेन करकस्य व्युत्पन्नाव्युत्पन्नरूपपक्षद्वयमङ्गीकृत्य अव्युत्पन्नस्यैव ग्रहणं कृतम् । वस्तुतः व्युत्पन्नकारशब्दस्य ग्रहणे दोषः स्यात् तस्मान्निमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्य ग्रहणम् । अव्युत्पन्नपक्षे एव कारकशब्दो निमित्तपर्यायः। तन्नये कर्तृशब्दवत्कारकशब्दोऽपि 'ण्वुल्तृचावि'ति कर्तरि ण्वुलि व्युत्पादितः । तेन कारकस्य कर्तेति अपरपर्यायः स्यात् । यथा च कर्ता स्वतन्त्रो न तथा अपादानादयः । अपादानादयस्त्वस्वतन्त्राः । अतस्तेषु कारकव्यपदेशो न स्यात् । असति च कारकव्यपदेशे कारकसंशब्दनेषु तेषां ग्रहणं न स्यात् । अथ कथञ्चित् तेषामपि स्वतन्त्रताभ्युपेयेत । एवञ्च तत्र कर्तृसंज्ञा प्रसज्येत । इतरेतराश्रयदोषश्चोद्भाव्येत । तदुक्तं न्यासकृता – "कर्तृसंज्ञोत्तरकालं कारकशब्दस्य व्युत्पत्तिः, तस्यां सत्यां कारकशब्दोपक्रमणेन कर्तृसंज्ञा स्यात् । बह्वेवं प्रतिविधेयं स्यात्, प्रतिविधाने च प्रतिपत्तिगौरवं भवेत्"[१६] । इति । परन्तु निमित्तपर्यायस्य ग्रहणे न दोषः, अतः स एव गृहीतो ग्रन्थकृता । पदमञ्जरीकृता तु उभयस्यैव पक्षस्य ग्रहणं कृतम् । तेन भाष्यमनुसृत्य अपादानादीनां कर्तृत्वं निवार्यते । तथाह्युक्तं तेन - "कारकशब्दोऽयमस्ति ण्वुलन्तः – करोति कारकमिति, अस्त्यव्युत्पन्नः संज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः, तत्र पूर्वस्य ग्रहणेऽपादानादिषु कारकसंज्ञा न प्रवर्तते । यथा कर्तृशब्दः। तेषामस्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्ये वा पक्षे कर्तृसंज्ञा प्रसज्येत, नैष दोषः, सर्वमेव खलु कारकं यथायथमवान्तरव्यापारं निर्वर्तयन् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते, सा च सकलकारकजन्या फलभूता विक्लित्त्यादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया । यद्वा सामान्यभूता क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम, सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय प्रवर्तन्ते, अतो यद्यत्फलजननारूपं तत्तत्सर्वेष्वेव कारकेष्वविशिष्टम् । किञ्चित्खलु कारकं केनचिदेव रूपेण फलं जनयति इति फलजनना सर्वेषामभिन्नरूपा । अवान्तरभेदविवक्षायां तु करणादिरूपोन्मेषः" [१७] । इति । अत एव व्युत्पन्नस्यापि ग्रहणे न दोषः । पदमञ्जरीकारनयमङ्गीकृत्य क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति वक्तुं शक्यते । तेन क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमित्यपि स्वीकृतम् । काशिकाकारेण तु अव्युत्पन्नस्य कारकशब्दस्य ग्रहणात् क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वम् इत्येव कारकलक्षणमिति वक्तव्यम् । वाक्यपदीयकारनये तु कारकमाश्रितव्यापारम् । तदुक्तं तेन –

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।
अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ।।[१८] इति ।

किञ्च, तेन क्रियानिर्वृत्तौ द्रव्यगतशक्तेः कारकत्वमङ्गीक्रियते- "क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः"[१९] इति । यद्वा भवतु क्रियानिर्वर्तकमेव कारकम् । ननु सा क्रिया द्विधा व्युत्पाद्यते- क्रियते या सा क्रिया इति व्युत्पत्या, क्रियतेऽनया इति क्रिया इति च । आद्येन फलम्, अन्त्येन च व्यापारः प्रतीयते । कारकलक्षणघटकीभूतक्रिया तु रूढ्या व्यापारार्थक एव । स च व्यापारो धातुवाच्य एव –" फलव्यापारयोर्धातुरि" [२०] ति उक्तत्वात् । एतेन धातुवाच्यव्यापारोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं कारकत्वमिति फलितम् । मनोरमाकारनये तु कारकं क्रियान्वयि । तदुक्तं तेन – "कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः"[२१] इति ।

ननु क्रियायां सन्निहितस्य कारकत्वमुत असन्निहितस्य ? इति चेद्वक्तव्यम् सन्निहितजनकत्वस्य तु कारकत्वं सुनिश्चितम्, असन्निहितस्यापि जनकत्वमस्त्येव, अतस्तस्यापि कारकत्वमस्त्येव । तदुक्तं नागेशेन – असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वम्"[२२] इति । यथा जनिष्यमाणस्य पुत्रस्य गां दास्यामि इत्यादौ । न चात्र असम्प्रदानस्य असन्निहितत्वात् कारकत्वाभाव इति शङ्कनीयः । अत्र तु सम्प्रदानवर्तिन्या दानजनकतायाः सम्प्रदाने आरोपात् कारकत्वं सिद्ध्यति । ननु घटस्य अनुत्पत्तिदशायामिष्यमाणस्य 'घटं करोमी'ति प्रयोगस्य असाधुत्वं,

[१४] म . भा – १.४.२३ मूले

[१५] का.वृ, १.४.२३ सूत्रवृत्तौ

[१६] का.वृ- १.४.२३ (न्यासः)

[१७] का.वृ- १.४.२३ (पदमञ्जरी)

[१९] वा.प. साधनसमुद्देशः-१

[२१] वै.सि.कौ. बालमनोरमायां

[२२] ल.सि.कौ - १.४.२३ वृत्तौ

घटस्याविद्यमानत्वेन क्रियाजनकत्वासम्भवात् । एवं 'घटं स्मरामी'त्यत्रापि घटे स्मरणजनकत्वासम्भवात् कारकत्वाभावः स्यात् । अत्रेदं वक्तव्यं यत् 'घटं करोमी'त्यादौ मृदादिवृत्तिजनकत्वस्य 'घटं स्मरामी'त्यादौ सम्बन्धिज्ञाननिष्ठजनकत्वस्य घटे आरोपात् कारकत्वसिद्धिः । अत्रारोपे प्रमाणं तु तत्र तत्र भाष्यादौ तेषां कारकत्वेनैव व्यवहारः । स्वेच्छया जनकत्वारोपेण तु कारकत्वं नायाति ।

एतावता वैयाकरणसम्मतकारकलक्षणानि सोदाहरणं परीक्षितानि । तेन वैयाकरणानां व्याख्याप्रसूतानि लक्षणानि हि - क्रियाजनकत्वं, क्रियानिर्वतकत्वं, क्रियानिमित्तत्वं, क्रियान्वयित्वं वा कारकत्वम् इति सिद्धान्तः।

भवानन्दसम्मतकारकसामान्यलक्षणपरीक्षा –

लक्षणस्य निर्दुष्टत्वमेव काम्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवादिदोषरहितत्वमेव निर्दुष्टत्वम् । भवानन्दसिद्धान्तवागीशमहाभागेन तु वैयाकरणोक्तकारकलक्षणेषु दोषमुद्भाव्य स्वमतसम्मतं निर्दुष्टलक्षणमुक्तं- "विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वमि"[२३] ति । न केवलं भवानन्देन, नैयायिकैरन्यैरपि वैयाकरणलक्षणेषु अनादरः प्रदर्शितः ।

दोषपरीक्षा – मैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यत्र मैत्रस्य सम्बन्धिपदत्वेन सत्यपि क्रयादिना संग्रहकर्तृहेतुत्वे, मैत्रे पाकक्रियाया जनकत्वं निमित्तत्वं वा अरोपयितुं शक्यते । तत अरोपितजनकत्वमादाय मैत्रस्य कारकत्वं संगच्छते । परन्तु मैत्रस्य सम्बन्धित्वात् तस्य कारकत्वं न कैश्चिदपि स्वीक्रियते । अरोपितजनकत्वमादाय कारकत्वे तु स्वीकृते अलक्ष्ये लक्षणगमनरूपातिव्याप्तिदोषः स्यात् । अतः क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति लक्षणमतिव्याप्तिदोषदुष्टम् ।

कैश्चित्पुनः लक्षणेऽतिव्याप्तिदोष उद्भाव्यते । अव्याप्तिपक्षे तु लक्षणघटकीभूतनिमित्तं नाम कारणम् । कारणस्य तु कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वमेव नियमः । परन्तु घटं करोमीत्यादिस्थले निर्वर्त्यकर्मीभूतघटस्य क्रियापूर्ववर्तित्वाभावेऽपि कर्मत्वस्य दर्शनादव्याप्तिः[*]। मतमिदमसंगतम् । क्रियासिद्धौ घटस्य पूर्ववर्तित्वाभावेऽपि घटज्ञानस्य पूर्ववर्तित्वसिद्धत्वात् घटस्यापि पूर्ववर्तित्वमुपचर्यते । अतो न दोषः । अतः पूर्वोक्तोऽतिव्याप्तिदोष एव सुस्थिरः। सम्बन्धिनो कारकत्वं कथमायाति इति विषये उक्तं - सम्प्रदानादेरनुमतिप्रकाशद्वारेव तण्डुलादिसम्पादनद्वारा सम्बन्धिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन सम्वन्धिनि चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रादावतिव्याप्तेः"[२४] इति । अत्र अनुमतिप्रकाशद्वारा इत्युपलक्षणम् । तेन अपादानेऽपि पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशकविभागद्वारा पतनक्रियानिमित्तत्वं बोध्यम् । सम्बन्धिपदानामकारकत्वं तु सर्वस्वीकृतम्, क्रियान्वयित्वाभावात् । सम्बन्धिपदानामन्वयस्तु नाम्ना एव भवति । अत उक्तं कारकचक्रे – "षष्ठ्या नामार्थसाकांक्षतया क्रियाया अपि कर्मादिसाकांक्षतया परस्पराकांक्षाविरहात्"[२५] इति । किन्तु विधिबलेन क्वचित् कर्तरि कर्मणि च षष्ठीविभक्तिर्भवति । यथा चैत्रस्य पाकः, ओदनस्य भोक्ता इत्यादौ । षष्ठ्या अर्थः यथाक्रमेण कर्तृत्वं कर्मत्वं च । अतः शाब्दिकाः केवलं सम्बन्धषष्ठ्या एव कारकत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति । अतः शाब्दिकानां मतं भवानन्देनोक्तं – "सम्बन्धस्य कारकत्वं नास्ति क्रियायोगाभावादिति शाब्दिकाः" इति । अस्ति च शाब्दिकोक्तिः –

क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् ।
कर्तृकर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इष्यते ।।[२६] इति ।

येषां षष्ठ्यन्तपदानां तु क्रियया योगः विद्यते तेषु "षष्ठी शेषे"[२७] इति पाणिनिसूत्रं प्रवर्तते । भट्टोजिदीक्षितेनास्य सूत्रस्य वृत्तावुक्तं – "कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठ्येव"[२८] इति । अत एते कारकशेष इति वक्तुं शक्यते । यथा सतां गतम् इत्यत्र सत्पुरुषसम्बन्धिगमनमित्यर्थबोधः। अत्र कर्तृत्वमविवक्षितम् । यदि तु कर्तृत्वरूपसम्बन्धविशेषः विवक्षितः स्यात्तर्हि 'सन्तो गच्छन्ति' इत्येवं प्रयोगः स्यात् । शब्दशक्तिप्रकाशिकायामपि सम्बन्धस्याकारकत्वं निराक्रियते –"धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्" [२९], इति । अस्याः कारिकाया वृत्तावुक्तम्- "षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थांशे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगात्, अतः सम्बन्धो न

---

[२३] का. च

[*] लक्ष्यैकदेशवृत्तित्वमव्याप्तित्वम्, अथवा लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमव्याप्तित्वम्

[२४] काच .

[२५] काच .

[२७] अष्टाध्यायी- २.३.५०

[२८] वै.सि.कौ.- २.३.५० सूत्रवृत्तौ

कारकम्, न वा तदर्थिकापि कारकविभक्तिः" [३०] इति । हरिणापि सम्बन्धस्याकारकत्वमुद्घोषितम् –

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।
श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियार्था सोऽभिधीयते ।।[३१] इति ।

अतः सम्बन्धस्य क्रियान्वयित्वाभावात् कारकत्वाभावेऽपि वैयाकरणोक्तलक्षणानुसारेण कारकत्वप्रसंगात् (अरोपितजनकत्वमादाय) अतिव्याप्तिरिति नैयायिकप्रतिनिधिभूतस्य भवानन्दस्य वक्तव्यम् । यद्यपि भवानन्देन केवलमतिव्याप्तेरुल्लेखो विहितस्तथापि उपलक्षणसामर्थ्यात् अव्याप्तिदोषोऽपि अस्ति इति प्रभाटीकायामुक्तम् । यथा 'गण्डति कपोलम् 'इत्यादौ गण्ड्-धातोरर्थो वदनैकदेशः, 'गडि वदनैकदेशे' इति गणोक्तेः, आख्यातार्थश्च तादात्म्यम् । तेन वदनैकदेशतादात्म्यवान् गण्ड इत्येवं शाब्दबोधो भवति । वदनैकदेशरूपार्थकक्रियायाः कर्तरि गण्डे तादृशक्रियाप्रयोजकत्वासम्भवात् अव्याप्तिः । एवं गगनं द्रव्यं भवति इत्यादौ द्रव्यतादात्म्यस्यैव भुवः शक्यतया तादृशक्रियाकर्तरि गगने तादृशक्रियाया अप्रयोजकत्वेन अव्याप्तिरिति बोध्या ।

तस्मादेव भवानन्दसिद्धान्तवागीशेन तदीये कारकचक्रे वैयाकरणमतानि खण्डयता सिद्धान्तत्वेन उक्तम् – "किन्तु विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यभाक्तसाधारणं कारकत्वं क्रियानिमित्तत्वसहितं मुख्यम्"[३२] इति । एतेन क्रियाविषयतानिरूपितविभक्त्यर्थविषयतानिरूपितविषयताश्रयत्वं कारकत्वम् इति । भवानन्देन कारकस्य मुख्यगौणरूपभागद्वयमङ्गीकृतम् । तथाहि क्रियानिमित्तत्वे सति विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यम्। अत्र उपलक्षणसामर्थ्यात् क्रियाया अनिमित्तत्वे सति विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं भाक्तमिति लभ्यते । उभयत्रापि क्रियानिमित्तत्वं साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकत्वरूपम् । ननु विभक्त्यर्थद्वारेति पदनिवेशेन किं प्रयोजनम् इत्युत्तरितम् स्वग्रन्थे – "स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणेऽतिव्याप्तिवारणाय विभक्त्यर्थद्वारा"[३३] इति । 'स्तोकं पचती'त्यत्र स्तोकपदस्य क्रियाप्रयोजकत्वं क्रियानिमित्तत्वं वा नास्ति परन्तु क्रियान्वयित्वमस्ति । क्रियान्वयित्वे सत्त्वेऽपि कारकत्वं नास्ति । विभक्त्यर्थद्वारेति पदाभावे तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वैयाकरणोक्तलक्षणमत्र व्याप्तं स्यात् । नैयायिकानुसारं स्तोकमिति अलक्ष्यम्, अतोऽलक्ष्ये लक्षणगमनरूपातिव्याप्तिः स्यात् । अत्रेदं ज्ञातव्यं यत् नैयायिकैः क्रियाविशेषणानां कर्मरूपकारकत्वं न स्वीक्रियते। ननु स्तोकस्य कारकत्वाभावात् तदुत्तरं विभक्तिनिवेशोऽशक्य इति चेन्न, तत्र तत्र विभक्तिनिवेशः प्रयोगसाधुत्वार्थम्, 'नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीत' इत्युक्तेः । तदुक्तं - "स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे द्वितीया विशेषणविभक्तिवत्प्रयोगसाधुत्वार्थम्" [३४] इति । अतो विशेषणपदानां कारकत्वाभावात् समासोऽपि तैर्न स्वीक्रियते । अतो नैयायिकनये अव्याप्तिदोषः।

ननु चैत्रस्य पचतीत्यदौ चैत्रस्य सम्बन्धिपदतया नामपदाभावात् अगत्या षष्ठ्यार्थस्य पाकेऽन्वयः, तेन चैत्रस्यापि कारकत्वापत्तिरिति चेन्न, तण्डुलादिनामाध्याहारेणैव चैत्रस्यान्वयस्य करणीयत्वात् । तेन अतिव्याप्तिदोषः अपास्तः । क्वचिच्च विनापि नामाध्याहारं षष्ठ्यर्थस्य क्रियायामन्वयो भवति । यथा 'गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः' इत्यादौ रोगोपोशमो यदि प्रकृतो धात्वर्थः, तदा विनाध्याहारं षष्ठ्यर्थस्याधेयत्वस्य धात्वर्थैकदेशे रोगेऽन्वयः। तदा त्वतिव्याप्तिदोषः स्यात् । अतो भवानन्देन अपरमेकं लक्षणं उक्तम् – "कर्तृत्वकर्मत्वाद्यन्यतमद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्" इति । यदि तु प्रोक्ते उदाहरणे उपशमो हि धात्वर्थःस, तदा रोगमिति पदाध्याहारेणैव अन्वयबोधो भवति । तदा तु षष्ठ्यर्थस्य नाम्नैवान्वयात् क्रियान्वयित्वाभावाच्च नाव्याप्तिः । एवं घटं निरूपयति इत्यादौ निरूपणरूपधात्वर्थे ज्ञानानुकूलव्यापारे विभक्त्यर्थद्वारा घटादेरनन्वयात् घटादावव्याप्तिः, नारदाय रोचते कलहः नारदादेरपि कारकत्वापत्तिः, तेषामपि विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात् । क्वचित् षष्ठ्यर्थस्यापि साक्षात् क्रियायामन्वयो भवति। अतः केवलं विभक्त्यर्थद्वारा इत्युक्ते षष्ठीरूपविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयसत्त्वात् "कर्तृत्वकर्मत्वादिषड्न्यतमद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वमि"[३५] त्यपि सिद्धान्तत्वेन वक्तव्यम् ।

सिद्धान्तः

'कारके' इति सूत्रं पर्यालोच्य वैयाकरणम्मतकारकलक्षणानि हि - क्रियाजनकत्वं, क्रियानिर्वतकत्वं, क्रियनिष्पादकत्वं वा कारकत्वम्

[३०] श.श.प्र, कारकप्रकरणम्- ६३तमकारिकाया वृत्तौ

[३२] का.च.

[३३] का.च.

[३४] का.च.

[३५] का.च.

(महाभाष्यकारनागेशाद्यनुसारि), क्रियानिमित्तत्वं (काशिकानुसारि) क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् (भट्टोजिदीक्षिताद्यनुसारि) इति सिद्धान्तः।

'स्तोकं पचतीत्या' दौ पूर्वोक्तदोषखण्डनम् - वैयाकरणनये स्तोकादिविशेषणपदानामपि कारकत्वसत्त्वात् वैयाकरणानुसारं नास्ति अतिव्याप्तिः। क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वमस्ति । तच्च 'अकथितञ्च'[३६] इति सूत्रेण व्यवस्थाप्यते । नागेशेन क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमुक्तम् – "फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलसम्बन्धित्वात् कर्मत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचतीत्यदौ कर्मत्वसिद्धिः"[३७] इति । पाणिनिसम्प्रदायेऽपि एका प्रसिद्धिरस्ति यत् – "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमेकत्वं नपुंसकत्वञ्च" इति ।

चैत्रस्य पचतीत्यादौ यो दोषः वैयाकरणलक्षणस्वीकारे दृश्यते सोऽपि नामाध्याहारेणैवापाकर्तुं शक्यते । ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति इत्यादौ ब्राह्मणस्य क्रियाजनकत्वाभावात्, पुत्रेणान्यथासिद्धत्वाच्च न कारकत्वम्। तदुक्तं नागेशेन - "ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्, पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्"[३८] इति । नागेशेन तु क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति न स्वीक्रियते, चैत्रादावतिव्याप्तेः । अतस्तेनापि "विशेष्यतया क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वं क्रियानिर्वर्तकत्वं वा कारकत्वम्" [३९] इति स्वीकृतम्। अपि चोक्तं –ननु क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति स्वीकरणीयमिति चेन्न, चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यत्र सम्बन्धिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः। अनुमत्यादिप्रकाशद्वारा सम्प्रदानादेरिव तण्डुलादिद्वारा सम्बन्धिनोऽपि क्रियानिमित्तत्वात्"[४०] इति । अर्थात् षष्ठ्यर्थस्य साक्षाज्जनकत्वेन क्रियान्वयाभावात् नातिव्याप्तिः। क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमित्यत्र निमित्तत्वं नाम जनकत्वम् । एतच्च निमित्तत्वं साक्षात्परम्परासाधारणं कारणम् । क्रियायाः साक्षान्निमित्तत्वस्य कारकत्वं तु निर्बाधम् । परम्परया निमित्तत्वस्य चैत्रादेः सम्बन्धिनो न कारकत्वम् ।

यद्वा भवतु वैयाकरण-नैयायिकयोरुभयैरेव उक्तेषु लक्षणेषु व्याख्याभिर्दोषापनयनसम्भवात् न त्यज्यानि । सामान्यतः क्रियानिर्वर्तकत्वं कारकत्वमिति वक्तुं शक्यते, अस्मिन्नेव लक्षणे व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिसम्भवात् ।

[३६] अष्टाध्यायी- १.४.५१

[३७] ल.श.शे, कारकप्रकरणे

[३८] ल.श.शे, कारकप्रकरणे

[३९] प.ल.म.,कारकार्थनिरूपणम्

[४०] प.ल.म.,कारकार्थनिरूपणम्

मन्ये कारकस्य लक्षणे कृते दोषा उद्भावयितुं शक्यते इत्यतो महामुनिना पाणिनिना कारके इति सूत्रं संज्ञाधिकारत्वेनैव पठित्वा तूष्णीमवतिष्ठत इति शिवम् ।

स्वीकारोक्तिः

पत्रमिदं समीक्षणात्मकं न कस्मादपि लेखात् संगृहीतम्, न वा कुत्रापि पूर्वं प्रकाशितम् । बहूनि ग्रन्थानि अधीत्य तत्रोस्था उक्तीः परिभाव्य स्वमतानि संयोज्यैव लिखितमिदं पत्रम् ।

सांकेतिवर्णसूची

वै.सि.कौ= वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

म.भा= महाभाष्यम्

वा.प = वाक्यपदीयम्

का.वृ = काशिकावृत्तिः

ल.श.शे = लघुशब्देन्दुशेखरः

श.श.प्र = शब्दशक्तिप्रकाशिका

का.च = कारकचक्रम्

व्या.द.इ = व्याकरण् दर्शनेर् इतिहास्

भू.सा = भूषणसारः

ल.सि.कौ = लघुसिद्धान्तकौमुदी

प.ल.म. = परमलघुमञ्जुषा

सहायकग्रन्थनिर्देशः

1. खण्डुडी सत्यनारायणः, वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्), चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, चतुर्थसंस्करणम्- २०११
2. गंगोपाध्यायः मृणालकान्तिः, वाक्यपदीयम् (साधनसमुद्देशः), संस्कृत बुक् डिपो, कलिकाता, प्रथमसंस्करणम्- २०१३
3. चतुर्वेदशर्मा गिरिधारी, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, मोतीलाल वनारसी दास, देहली, २०१०, (प्रथमसंस्करणम् -१९६१)
4. तिवारी परिनारायणः, व्युत्पत्तिवादः, चौखम्बा विद्याभवनम्, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्- २००५
5. त्रिपाठी जयशंकरलालः, परमलघुमञ्जुषा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, चतुर्थसंस्करणम्- २०११

6. त्रिपाठी जयशंकरलालः, मालवीयः सुधाकरश्च, काशिका, तारा बुक् एजेन्सी, वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम् -२००९
7. दाहालः लोकमणिः, परमलघुमञ्जुषा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम् -२०११
8. दीक्षितः पुष्पा, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, ज्ञानभारती पाब्लिकेशन्, देहली, २००९
9. पेन्ना मधुसूदनः, वैयाकरणभूषणसारः, न्यू भारतीय बुक् कर्पोरेशन्, देहली, प्रथमसंस्करणम्- २००७
10. वराखण्डी श्रीनिवासः, कारकवादः, पूर्णप्रज्ञासंशोधनमन्दिरम्, वैङ्गालुरू, प्रथमसंस्करणम् -२००७
11. वन्द्योपाध्यायः अशोककुमारः, कारकचक्रम्, सदेशः, कलिकाता, प्रथमसंस्करणम् -२००८
12. भट्टाचार्यशास्त्री पञ्चाननः, भाषापरिच्छेदः, संस्कृत बुक् डिपो, कलिकाता,द्वितीयसंस्करणम्- १८८४
13. रायचौधुरी अनामिका, भाषापरिच्छेदः, संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, कलिकाता, तृतीयप्रकाशनम्- २०११, (प्रथमप्रकाशः – २००४)
14. शास्त्री बालः, लघुशब्देन्दुशेखरः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम् – २०१३
15. शास्त्री भीमसेनः, वैयाकरणभूषणसारः(तिङर्थनिर्णयः), सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्- १९६९
16. शास्त्री रवीन्द्रनाथः, सारमञ्जरी, रामकृष्णमिशन् इन्स्टिट्युशन् अफ् कलचार्, कलिकाता, प्रथमप्रकाशः- १९९३
17. शास्त्री भार्गवः, महाभाष्यम्, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्, देहली, पुनर्मुद्रितसंस्करणम् – २०११
18. शास्त्री ढुण्डिराजः, शब्दशक्तिप्रकाशिका, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, पञ्चमसंस्करणम् – २०१३, (प्रथमप्रकाशः- १९९१)
19. सान्याल् शास्त्री अयोध्यानाथः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, कलिकाता, तृतीयसंस्करणम् -१४७८ (बङ्गाब्दः), प्रथमप्रकाशः- १३६०(बङ्गाब्दः)
20. हाल्दार् गुरुपदः, व्याकरण् दर्शनेर् इतिहास्, संस्कृत बुक् डिपो, कलिकाता, पुनर्मुद्रितसंस्करणम् – २००६, प्रथमप्रकाशः- १३६० (बङ्गाब्दः)